

ZAPOMENUTÍ HRDINOVÉ VERGESSENE HELDEN

Němečtí odpůrci nacismu v českých zemích
Deutsche NS-Gegner in den böhmischen Ländern

Tomáš Okurka (ed.)

Ústí nad Labem 2008

Neoslavovaní hrdinové. Němečtí antifašisté po roce 1945

Ungerühmte Helden. Deutsche Antifaschisten nach 1945

David Kovařík

Po skončení druhé světové války a pádu nacismu se němečtí antifašisté v Československu dostali do zvláštní situace. Na jedné straně se zbavili pronásledování a perzekuce ze strany nacistů, na druhé straně jako příslušníci poraženého německého národa nebyli ušetřeni kolektivní nenávisti české společnosti a v mnoha případech museli znovu prožívat příkoří, veřejnou izolaci i nové projevy diskriminace.

Většina německých antifašistů zůstávala na konci války ve svých bydlištích, část se jich vracela z koncentračních táborů, věznic nebo nucených prací. Mnoho mužů z řad antifašistů se v roce 1945 nacházelo v armádě. Řízením osudu zde bojovali na obou stranách válečné fronty. Zatímco tisíce odpůrců nacismu musely nedobrovolně sloužit ve wehrmachtu, jiní bojovali proti Hitlerovi v uniformách československého zahraničního vojska nebo některé z dalších spojeneckých armád. Několik tisíc německých antifašistů přivítalo konec války a porážku nacismu v zahraničním exilu. Část německé emigrace se však již do poválečné republiky odmítla nebo nemohla vrátit, především z důvodu zamýšleného odsunu velké části svých krajanů a dalších protiněmeckých opatření, jež se chystala v poválečném Československu.

Tisíce německých antifašistů se však chtěly a snažily zapojit do nové výstavby československého státu. V prv-

Nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs und nach dem Untergang des Nationalsozialismus waren die deutschen Antifaschisten in der Tschechoslowakei in einer besonderen Situation: Einerseits endeten die Verfolgungen und Repressionen durch die Nationalsozialisten, andererseits waren die Antifaschisten als Angehörige der besiegten deutschen Nation einem kollektiv gegen Deutsche gerichteten Hass innerhalb der tschechischen Gesellschaft ausgesetzt. In vielen Fällen erfuhren sie wiederum Unrecht, öffentliche Isolation und erneute Diskriminierung.

Die meisten deutschen Antifaschisten waren am Ende des Weltkriegs in ihren Wohnorten, manche kehrten aus den Konzentrationslagern, Gefängnissen oder von der Zwangsarbeit zurück. Viele Männer waren im Jahr 1945 in der Armee. Sie kämpften hier auf beiden Seiten der Kriegsfront. Während Tausende von NS-Gegnern in der Wehrmacht dienen mussten, kämpften andere in der tschechoslowakischen Auslandsarmee oder in einer der anderen Alliierten Armeen gegen das NS-Regime. Einige Tausende deutsche Antifaschisten erlebten das Ende des Zweiten Weltkriegs und die Niederlage des Nationalsozialismus im Exil. Ein Teil der deutschen Emigranten verweigerte die Rückkehr in die Nachkriegsrepublik, andere konnten nicht zurückkommen, insbesondere wegen der geplanten Aussiedlung eines großen Teils der Sudeten-

Ústí nad Labem po válce, květen 1945

Aussig nach dem Krieg, Mai 1945

ních poválečných týdnech vznikaly v pohraničí smíšené česko-německé národní výbory a správní komise, ve kterých působili také němečtí občané. V některých menších obcích, zejména v bývalé sudetské župě, se antinacisticky a demokraticky smýšlející Němci ujímali po nacistech řízení uvolněných místních samospráv. Etablování československých úřadů v pohraničí a příchod nového českého a dalšího slovanského obyvatelstva do těchto míst však s sebou přinesly odstavení německých antifašistů a jejich postupnou izolaci.

Československá vláda a státní úřady se k otázce německých antifašistů stavěly rezervovaně. Přesto bylo v prvních poválečných měsících vydáno několik úředních opatření k zajištění ochrany a práv této skupiny obyvatel. První

deutschen und wegen anderer antideutscher Maßnahmen, die in der Nachkriegs-Tschechoslowakei durchgeführt wurden.

Tausende von deutschen Antifaschisten wünschten sich eine Beteiligung am Neuaufbau des tschechoslowakischen Staats. In den ersten Nachkriegswochen entstanden im Grenzgebiet gemischt deutsch-tschechische Nationalausschüsse und Verwaltungskommissionen, in denen auch deutsche Bürger tätig waren. In einigen kleineren Gemeinden, besonders im ehemaligen Sudetengau, übernahmen Deutsche antifaschistischer und demokratischer Gesinnung die Leitung der zuvor von den Nationalsozialisten geführten Gemeindeverwaltungen. Im Zuge der Etablierung der tschechoslowakischen Behörden im Grenzgebiet

vládní nařízení na podporu německých antifašistů vstoupilo v platnost 17. května 1945 výnosem ministra vnitra o vynětí aktivních odpůrců nacistů z protiněmeckých opatření. Podrobnější a přesnější stanovy v otázce německých antifašistů přinesl prezidentský dekret č. 33/1945, o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské, a jeho doplňující směrnice, vydané 24. srpna a 13. listopadu 1945.

Hlavním úkolem, s nímž se němečtí antifašisté museli v poválečném Československu vypořádat, bylo dokázat vlastní odbojovou činnost nebo pronásledování ze strany nacistů. Na mnoha místech proto vznikaly při národních výbořech a správních komisích antifašistické komise, které prověřovaly německé obyvatele a následně jim po případném kladném vyřízení udělovaly antifašistické legitimace. Tato osvědčení poskytovala svým držitelům osobní ochranu, vyjímal je z různých diskriminačních opatření uplatňovaných na ostatním německém obyvatelstvu a stávala se rovněž nutným předpokladem pro získání československého státního občanství.

Získání statusu antifašisty a užívání příslušné legitimace však ještě nezaručovaly Němcům vždy a všude rovnoprávné postavení. V poválečném Československu tito lidé zůstávali v mnoha ohledech i nadále občany „druhé kategorie“. Museli čelit zejména silné protiněmecké náladě a také hlasům volajícím po tom, aby se mezi Němci nedělaly rozdíly a nevydávala se jim ani žádná antifašistická osvědčení. Protiněmecké projevy byly po roce 1945 slyšet skoro na všech veřejných shromážděních, tiskla je rovněž většina dobových novin a časopisů (k několika málo výjimkám patřil

Sběrný tábor v Liberci, 1946

Sammellager in Reichenberg, 1946

und der Ankunft der neuen tschechischen und anderer slawischer Bevölkerung wurden die deutschen Antifaschisten jedoch ausgeschlossen und zunehmend isoliert.

Die tschechoslowakische Regierung und die Staatsbehörden waren in der Frage der deutschen Antifaschisten reserviert. Dennoch wurden in den ersten Nachkriegsmonaten einige amtliche Verordnungen zur Sicherstellung des Schutzes und der Rechte dieser Bevölkerungsgruppe erlassen. Die erste Regierungsverordnung trat am 17. Mai 1945 mit einem Erlass des Innenministers in Kraft, der aktive NS-Gegner von anti-deutschen Maßnahmen ausnahm. Ausführlichere und genauere Regeln in der Frage der deutschen Antifaschisten brachten das Präsidentendekret Nr. 33/1945 über die Regelung der tschecho-

slowakischen Staatsbürgerschaft bei Personen deutscher und magyarischer Nationalität und seine Ergänzungen vom 24. August und 13. November 1945.

Ein wesentliches Unterfangen für die deutschen Antifaschisten war, dass sie ihre Tätigkeit im Widerstand oder ihre Verfolgung durch die Nationalsozialisten beweisen mussten. Mancherorts entstanden bei den Nationalausschüssen und Verwaltungskommissionen antifaschistische Kommissionen, die die deutschen Einwohner untersuchten und ihnen nach einem entsprechend positiven Ergebnis antifaschistische Legitimationen ausstellten. Diese Bescheinigungen gewährten ihren Trägern einen persönlichen Schutz, nahmen sie von den gegen die restliche deutsche Bevölkerung vorgenommenen Diskriminierungsmaßnahmen aus und wurden auch zur notwendigen Vor-

*Němci odklízají trosky, Ústí nad Labem, asi 1945
Deutsche bei Räumungsarbeiten, Aussig, um 1945*

žurnalista Michal Mareš se svými reportážemi v týdeníku Dnešek). Také žádný vysoký český politik nebyl schopen ani ochoten utlumit nacionalistické vášně v tehdejší společnosti, odmítnout princip kolektivní viny a zastat se tak v Československu žijících německých antifašistů, z nichž mnozí trpěli pod nacistickým režimem déle a více než mnoho jejich českých spoluobčanů. Nechyběly dokonce ani hlasy, které německé antifašisty odmítaly uznat, zpochybňovaly jejich protinacistickou činnost a prožitá utrpení a stavěly je na stejnou úroveň s ostatními, „proviniálními“ Němci (takové názory si můžeme přečíst například v dobové brožurce *Ďábel mluví německy od národněsocialistického politika a novináře Ivana Herbana*).

Němečtí antifašisté si na své postavení ve společnosti a trpké životní zkušenosti stěžovali v řadě kritických dopisů a protestních memorand, které byly adresovány na stranické sekretariáty KSČ a Československé sociální demokracie, místní samosprávy, úřad vlády i do kanceláře prezidenta republiky. Aby nedocházelo k diskriminaci němec-

aussetzung für den Erwerb der tschechoslowakischen Staatsbürgerschaft.

Der Erwerb eines Antifa-Status und der entsprechenden antifaschistischen Legitimation garantierte den Deutschen jedoch nicht zwangsläufig eine gleichberechtigte Stellung. In der Nachkriegs-Tschechoslowakei blieben diese Personen in mancher Hinsicht auch weiterhin Bürger zweiter Klasse. Sie waren mit einer stark antideutschen Stimmung konfrontiert und auch mit der Einstellung, man solle unter den Deutschen keine Unterschiede machen und ihnen auch keine antifaschistischen Bescheinigungen ausstellen. Antideutsche Äußerungen waren nach 1945 bei fast allen öffentlichen Versammlungen zu hören. Sie wurden auch in den meisten zeitgenössischen Zeitungen und Zeitschriften gedruckt. (Zu einigen wenigen Ausnahmen gehörte der Journalist Michal

Mareš mit seinen Reportagen im Wochenblatt „Dnešek“.) Ebenfalls war kein damaliger hochrangiger tschechischer Politiker imstande oder bereit den Nationalismus in der Gesellschaft zu dämpfen, das Prinzip der kollektiven Schuld abzulehnen und sich dabei für die in der Tschechoslowakei lebenden deutschen Antifaschisten einzusetzen, die unter dem nationalsozialistischen Regime gelitten hatten, oft auch länger und mehr als viele ihrer tschechischen Mitbewohner. Es fehlte auch nicht an Stimmen, die eine Anerkennung der deutschen Antifaschisten ablehnten, die deren antifaschistische Tätigkeit und die erlebten Leiden in Frage stellten und die keinen Unterschied zwischen den antifaschistischen und anderen Deutschen machten. (Entsprechende Äußerungen sind beispielsweise in der zeitgenössischen Broschüre *„Ďábel mluví německy“* [Der Teufel spricht deutsch] von dem nationalsozialistischen Politiker und Journalist Ivan Herban zu lesen).

Die deutschen Antifaschisten klagten über ihre Stellung in der Gesellschaft und über ihre Lebenserfahrungen in

kých antifašistů, vznikaly antifašistické výbory (zkráceně nazývané antify), které zakládali převážně předváleční sociální demokraté a komunisté. Antifašistický výbor byl jedinou úředně povolenou a tolerovanou organizací v českých zemích, ve které se po roce 1945 mohli sdružovat občané německé národnosti. Antify měly v mezích možností chránit odpůrce a oběti nacismu z řad českých Němců v neklidném poválečném období a pečovat o ně. Nejznámějšími představiteli antifašistických výborů byli předseda její pražské organizace Johann Wolfgang Brügel (1905–1986) a v Brně Wilhelm Niessner (1873–1953). Dalšími významnými německými antifašisty, kteří se v rámci omezených možností pokoušeli v prvních poválečných měsících na území Československa veřejně angažovat ve prospěch svých krajanů, byli bývalí političtí vězni a navrátilci z koncentračních táborů Franz Macoun (1881–1951), Anton Langer (1907–1957) nebo Alois Ullmann (1888–1957).

Po trpkých každodenních zkušenostech a bez praktické možnosti zapojit se do veřejné činnosti a společenského života byla nakonec většina antifašistů nucena svoji zemi opustit a vystěhovat se do Německa. Antifašistické transporty byly sice dobrovolnou, avšak nepříznivými okolnostmi v podstatě vynucenou vysídlovací akcí, organizovanou národními výbory, místními organizacemi KSČ a sociální demokracie a antifašistickými výbory. Vysídlení němečtí antifašisté si směli vzít s sebou část movitého majetku a omezenou finanční hotovost 500–1 000 marek na osobu. Doma ovšem museli zanechat cennosti a vkladní knížky. Jejich v Československu zanechaný majetek neměl být konfiskován na základě tehdejších Benešových dekretů, ale byl formálně svěřen do péče „pověřeným osobám“ a místním organizacím KSČ nebo sociální demokracie. V pozdějších letech byl ovšem také tento majetek německých antifašistů „v tichosti“ bez náhrady zkonfiskován.

Antifašistické transporty probíhaly od října 1945 do sovětské okupační zóny a od května 1946 také do západních okupačních pásem. Vypravovaly se většinou vlakem, v některých případech převozem v automobilech nebo loděmi po Labi. Zatímco do sovětského pásma směřovali

einer Vielzahl von kritischen Briefen und Memoranden, die an die Sekretariate der KPTsch und der tschechoslowakischen Sozialdemokratie, an die örtlichen Selbstverwaltungen, an das Regierungsamt sowie an die Präsidentenkanzlei geschickt wurden. Um der Diskriminierung der deutschen Antifaschisten entgegenzuwirken, entstanden antifaschistische Komitees, die kurz als Antifa bezeichnet wurden. Sie wurden vorwiegend von Kommunisten und Sozialdemokraten gegründet. Antifa war die einzige amtlich bewilligte und tolerierte Organisation dieser Art in den böhmischen Ländern, in der sich nach 1945 die Bürger deutscher Nationalität vereinigen durften. Antifa-Komitees sollten sich im Rahmen des Möglichen für die Gegner und Opfer des Nationalsozialismus unter den Deutschen in Böhmen in der unruhigen Nachkriegszeit einsetzen und für ihren Schutz sorgen. Die bekanntesten Vertreter der Antifa-Komitees waren der Vorsitzende der Prager Organisation Johann Wolfgang Brügel (1905–1986) und in Brünn Wilhelm Niessner (1873–1953). Weitere bedeutende deutsche Antifaschisten, die im Rahmen der beschränkten Möglichkeiten in den ersten Nachkriegsmonaten auf dem Gebiet der Tschechoslowakei versuchten, sich zugunsten ihrer Landsleute öffentlich zu engagieren, waren ehemalige politische Gefangene und Rückkehrer aus den Konzentrationslagern wie Franz Macoun (1881–1951), Anton Langer (1907–1957) oder Alois Ullmann (1888–1957).

Nach den alltäglichen Unrechtserfahrungen und ohne eine praktische Möglichkeit, sich am öffentlichen und gesellschaftlichen Leben zu beteiligen, waren schließlich die meisten deutschen Antifaschisten gezwungen, ihr Land zu verlassen und nach Deutschland auszusiedeln. Die antifaschistischen Transporte waren eine zwar freiwillige, jedoch durch die ungünstigen Umstände erzwungene Ausiedlungsaktion, die durch die Nationalausschüsse, Gemeindeorganisationen der KPTsch und der Sozialdemokratie und durch die antifaschistischen Komitees organisiert wurde. Die ausgesiedelten deutschen Antifaschisten durften einen Teil des beweglichen Vermögens und Bargeld in der Höhe von 500–1 000 Mark pro Person mitnehmen. Wertgegenstände und Sparbücher mussten sie aller-

většinou antifašisté organizovaní v KSČ, do západních zón odcházeli zejména sociální demokraté. Zjistit přesný počet vystěhovaných německých antifašistů a jejich rodinných příslušníků je složité, neboť dochované údaje o jejich počtu se liší. Podle úředních československých statistik se jednalo o 96 176 osob, některé prameny uvádějí až 120 000 osob. Z toho se v západních okupačních zónách (od roku 1949 Spolkové republiky Německo) usadil o něco větší počet těchto přesídlenců než v sovětské okupační zóně (od roku 1949 Německé demokratické republiky). Malá část německých antifašistů se vystěhovala také do Rakouska, Švédska, Velké Británie nebo do zámorí (Kanada, USA, Jižní Amerika). Na konci čtyřicátých let zůstalo v Československu jen 5–7 tisíc německých antifašistů.

Sběrný tábor v Německu, Brüheim, 1946–1947

Sammellager in Deutschland, Brüheim, 1946–1947

dings in der ehemaligen Heimat zurücklassen. Ihr in der Tschechoslowakei zurückgelassenes Vermögen durfte auf Grund der Beneš–Dekrete nicht konfisziert werden, sondern wurde in die Obhut „beauftragter Personen“ und örtlicher Organisationen der KPTsch oder der Sozialdemokratie gegeben. In späteren Jahren wurde aber auch dieses Vermögen der deutschen Antifaschisten „im Stillen“ ohne Ersatz konfisziert.

Die antifaschistischen Transporte wurden von Oktober 1945 an in die sowjetische Besatzungszone geführt. Im Mai 1946 setzten auch Transporte in die westlichen Besatzungszonen ein. Hauptsächlich wurden Züge, in einigen Fällen auch Autos oder auf der Elbe verkehrende Schiffe genutzt. Während sich vor allem die in der KPTsch organisierten Antifaschisten für die sowjetische Zone entschieden, gingen besonders die Sozialdemokraten in die Westzonen. Es ist schwierig, die genaue Zahl der ausgesiedelten deutschen Antifaschisten festzustellen, weil die überlieferten Angaben Unterschiede aufweisen. Laut den offiziellen tschechoslowakischen Statistiken handelte es sich um 96 176 Personen, einige Quellen geben bis 120 000 Personen an. Insgesamt ließen sich in den Westzonen (seit 1949 BRD) etwas mehr Ausgesiedelte als in der sowjetischen Besatzungszone (seit 1949 DDR) nieder. Ein kleiner Teil ging auch nach Österreich, Schweden, Großbritannien oder nach Übersee (nach Kanada, in die USA, nach Südamerika). In der Tschechoslowakei befanden sich am Ende der 40er Jahre nur noch ungefähr 5 000–7 000 deutsche Antifaschisten.

Die Lebensschicksale der deutschen Antifaschisten nach ihrer Aussiedlung aus der Tschechoslowakei waren unterschiedlich. Die Besatzungsmächte konnten die politisch erfahrenen Antifaschisten in den entnazifizierten Staatsbehörden einsetzen. Ein Teil der Antifaschisten nahm auch an der Tätigkeit der sudetendeutschen Landsmannschaften teil. Die ehemaligen DSAP-Mitglieder gründeten im Jahr 1951 in der BRD die Seliger-Gemeinde. Zu ihren Gründern und Hauptvertretern gehörten Wenzel Jaksch (1896–1966) und Ernst Paul (1897–1978). In den sechziger und siebziger Jahren war in der BRD auch die „Arbeits-

Životní osudy německých antifašistů po odchodu z Československa byly různé. Okupační mocnosti v poválečném Německu mohly využít těchto politicky zkušených a prověřených osob v denacifikovaných státních úřadech. Část antifašistů se také zapojila do činnosti sudetoněmeckých krajanských spolků. Bývalí členové DSAP založili v roce 1951 v Západním Německu organizaci Seliger-Gemeinde (Seligerova obec). K jejím zakladatelům a hlavním představitelům patřili Wenzel Jaksch (1896–1966) a Ernst Paul (1897–1978). V 60. a 70. letech byla činná také organizace Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der DSAP in der Tschechoslowakei (Pracovní souručenství bývalých funkcionářů a členů DSAP v Českosloven-

gemeinschaft ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der DSAP in der Tschechoslowakei“ tätig, gegründet von Rudolf Zischka (1895–1980). Nachkriegstätigkeit der deutschen Antifaschisten ist auch in Kanada, Norwegen, Österreich, Schweden oder Großbritannien zu beobachten. In der Deutschen Demokratischen Republik wurde ein Teil der „sudetendeutschen“, kommunistischen Antifaschisten in hohen Staats- und Parteifunktionen und in der Staatsverwaltung tätig, wie Rudolf Appelt (1900–1955), Robert Korb (1900–1972), Josef Schütz (1910–1989) und andere.

Die Lage der deutschen Antifaschisten, die in der Nachkriegstschechoslowakei blieben, war kompliziert. Der

Antifašistický transport, Odry, 1946

Antifa-Transport, Odrau, 1946

sku), kterou založil Rudolf Zischka (1895–1980). Poválečné působení německých antifašistů je možné vysledovat také v Kanadě, Norsku, Rakousku, Švédsku nebo Velké Británii. V Německé demokratické republice se uplatnilo mnoho „sudetoněmeckých“ antifašistů – komunistů ve vysokých státních, stranických a diplomatických funkcích, např. Rudolf Appelt (1900–1955), Robert Korb (1900–1972), Josef Schütz (1910–1989) a jiní.

Postavení německých antifašistů, kteří zůstali v poválečném Československu, bylo složité. Navíc od konce roku 1949 přestal československý stát ve své politice vůči neodsunutým Němcům rozlišovat antifašisty od jiných příslušníků tohoto národa. Další osudy těchto osob tak již většinou splývají s postavením ostatních Němců v zemi. Komunistický režim dlouhodobě upíral českým Němcům politická a menšinová práva. Na druhé straně došlo se vznikem Německé demokratické republiky k navázání přátelských kontaktů alespoň s východní částí Německa a negativní pohled na Němce částečně ustupoval. V roce 1953 bylo Němcům žijícím v Československu kolektivně uděleno státní občanství a v roce 1968 došlo k jejich plnému zrovnoprávnění s ostatním obyvatelstvem, kdy Němci mohli znovu užívat také některých menšinových práv. Přesto se jen malá část německých antifašistů mohla dále uplatnit v politickém a veřejném životě. Většinou se pak jednalo o osoby, které již nehájily zájmy Němců, ale poslušně sloužily komunistické totalitní moci. Patřili k nim například Bruno Köhler (1900–1989), Josef Lenk (1902–1985) nebo Pavel Reiman (1902–1976). Většina německých antifašistů ovšem dožívala v celkovém ústraní a zapomnění.

tschechoslowakische Staat hörte mit Ende 1949 auf, in seiner Politik den nicht ausgesiedelten Deutschen gegenüber zwischen antifaschistischen und nicht-antifaschistischen Volksangehörigen zu unterscheiden. Die Situation der Antifaschisten unterscheidet sich daher in der Folge meist nicht mehr von der Situation anderer Deutscher im Land. Das kommunistische Regime weigerte sich, die politischen Rechte und die Minderheitenrechte der Deutschen in der Tschechoslowakei anzuerkennen. Andererseits kam es im Zusammenhang mit der Entstehung der DDR zum Aufbau freundschaftlicher Kontakte zumindest mit dem östlichen Teil Deutschlands, und deutschfeindliche Einstellungen traten teilweise in den Hintergrund. Im Jahre 1953 wurde den in der Tschechoslowakei lebenden Deutschen kollektiv die Staatsbürgerschaft erteilt und im Jahre 1968 wurden sie voll mit der übrigen Bevölkerung gleichberechtigt; ihnen wurden nun auch ihre Minderheitenrechte zugestanden. Jedoch wirkte nur ein kleiner Teil der deutschen Antifaschisten im politischen und öffentlichen Leben der Nachkriegstschechoslowakei. Meist verstanden sich diese Personen nicht als Instanz für die Interessensvertretung der Deutschen. Sie ordneten sich meist der kommunistischen totalitären Macht unter. Zu ihnen gehörten z. B. Bruno Köhler (1900–1989), Josef Lenk (1902–1986) oder Pavel Reiman (1902–1976). Die meisten deutschen Antifaschisten beendeten ihr Leben jedoch in völliger Isolation, Zurückgezogenheit und Vergessenheit.